

Tüskés Tibor

Radnótiról – személyesen

Az én „háborúból jött” nemzedékem csak a harcok elülte utáni esztendőekben találkozott a nevével. Abban az *Irodalmi Diáknaptárban*, amelyet 1948-ra a Magyar Művészeti Tanács megbízásából Benedek Marcell szerkesztett, és amelyet nyolcadikos gimnazistaként a tanév elején magyartanáromtól ajándékba kaptam, Radnóti nem szerepelt. A könyvecske Ady Endrétől Tóth Árpádig harmincnyolc huszadik századi magyar író portréját tartalmazta, és mindegyikükről rövid esszét közölt, a kortársak közül a legfiatalabbakról, Illyésről, József Attiláról is, de Radnóti nevét nem említette. Holott ezek a kisesszék irodalmi ízlésem kialakításában jelentős szerepet játszottak. 1948-ban az érettségi tételek között az élő irodalom köréből a Piarista Gimnáziumban, a szerzetesi iskolában egyetlen tétel szerepelt: a három papköltő, Sík Sándor, Harsányi Lajos és Mécs László költészetének a bemutatása.

1949 őszén másodéves egyetemista voltam a pesti bölcsészkaron. Ez már a politikai és a szellemi élet elborulásának az ideje volt. A szemeszter kezdetén miniszteri rendelettel előírt esküt kellett tenni, és a kötelezően fölvetett előadások között már az orosz nyelv is ott szerepelt. Ám ennek a tanévnek a kezdetén került a kezembe a *Vigilia* című folyóirat októberi száma is. A lapnak a háború utáni újraindulása, 1946 óta olvasója és előfizetője voltam. A *Vigiliának* ebben a számában három írás is Radnótival foglalkozott. Szegedi Gergely (a név álnév volt, és nem rejtett más – tudtam meg sokkal később –, mint a lap egyik akkori főmunkatársának, Radnóti nemzedéktársának, Rónay Györgynek a nevét) *Radnóti Miklós útja* címmel hosszabb elemző tanulmányban foglalkozott a költő pályájával. A tanulmányt két vers követte. Az egyik Radnóti Miklós kiadatlan költeménye volt, a *Köszöntő*, amelyet szegedi professzorának, „*Sík Sándornak tanítványi és fiúi tisztelettel és szeretettel*” még 1939-ben ajánlott a költő. A másik verset 1948-ban, a költő negyvenedik születésnapjára Berda József írta *Radnóti Miklóst idézve* címmel. Ez a vers – emlékezem ma vissza – különösképpen fontossá vált számomra. Egy öreg Remington írógéppel lemásoltam, és amíg 1952-től 1972-ig gimnáziumban magyar irodalmat tanítottam, és a negyedik osztályokban a tananyagban Radnóti költészetének a méltatásához érkeztünk, az elemzést, a magyarázatot mindig a költő fiatalkori arcképének a bemutatásával és ennek a Berda-versnek az elolvasásával, illetve elmondásával kezdtem. (Hasonlóképpen ahhoz, ahogy Babits Mihály pályájának tárgyalását mindig Radnóti *Csak csont és bőr és fájdalom* című, Babits halálára írt verse vezette be.) Mivel Berda József kevésbé ismert, és nem hosszú portré-verséről van szó, teljes szövegét idézem:

„Törékeny testű költőtársam, kit megölt
a tébolyt viharzó zsarnoki önkény: téged
idéz most az emlékezés szomorú borongással!
Mely tündérek szárnyán szállnak szertesztét
szellemmé vált tested éneklő porszeméi most?
Merre csatangolsz, merre szálldosol, milyen hegyek
és völgyek vonulatában folytatod tovább
végtelen vándorlásaid odafönt?
Jelenj meg angyali lélek; öltözz zengő
szavaidba egy pillanatra csak –, hadd lássuk
el-elborongó kamaszarcod újra,
mint vigasztaló látomást!”

Az alliterációkkal átszótt, két felszólítást és az általuk közrefogott két kérdést tartalmazó költeménynek van egy filológiai, kiadástörténeti vonatkozása. Ugyanis amikor a vers 1965-ben Berda József *Magamhoz méltón* című kötetében a Magvető Kiadónál megjelent, minden bizonnyal a kiadó, illetve a kötetet felelős szerkesztőként jegyző Mátyás Ferenc intenciójára – az efféle beavatkozás akkoriban nem számított ritkaságnak – a vers utolsó sorában az eredetileg szereplő „vigasztaló” jelző az előremutatóbbnak, erőteljesebbnek, határozottabbnak, „elkötelezettebbnek” szánt „intelmes”-re módosult.

*

A Radnóti nevével és költészetével a *Vigiliában* történt első találkozás után – íme, a folyóirat olvasói figyelmet és ízlést formáló szerepe! – ébredt bennem érdeklődés a költő személyisége és sorsa, pályája és művei iránt. Albérleti szállásom és az egyetem közelében, a Váci utcában, az akkor még létező, nem államosított Cserépfalvi Kiadó könyvesboltjának kirakatában láttam meg Radnóti Miklós *Tajtékos ég* című kötetét. A könyvet – az akkor még ugyancsak nem államosított Révai Kiadó jelentette meg még 1946-ban. (1950-ben a Révait is, a Cserépfalvit is államosították.) Radnóti életében megjelent utolsó verseskötete, a *Meredek út* 1938-ban látott napvilágot. A *Tajtékos ég* 1938 után írt verseit, többek között az abdai tömegsírban, a viharkabátja zsebében föllelt füzetbe írt verseit tartalmazta. Jellemző adat, hogy a sajtó alá rendezés során az úgynevezett lágerversek keltezésében a versek alatt még nem tudták elolvasni a lágér nevét, és csak a Bor megjelenés szerepel. Még a Radnóti Miklós *Versek és műfordítások* 1954-es kiadásában is – az anyagot Koczkás Sándor rendezte sajtó alá – hibás helységnevet olvasható. A „Žugobica fölött a hegyekben” kifejezés előtt a könyvben „Lager Heideman” szerepel, a helyes „Lager Heidenau” helyett.

Ez a kötet döbentett rá Radnóti költészetének igazi értékére, súlyára, jelentőségére. Kézbe vettem korábbi munkáit, elolvastam a *Tajtékos ég* előtti verseit. Akkor már a két háború közti irodalmi folyóiratokból, kötetekből jobbra ismertem Radnóti kortársainak, a harmincas évek elején indult költők munkásságát. Az volt a benyomásom, hogy Radnóti pályakezdése, korai hangja beleillett a nagyjában vele rokon évjáratú, vele együtt induló költőtársak, a *Nyugat* harmadik nemzedéke kórusába. A fiatal Radnóti nagyjában olyan súlyú, olyan hangú verseket írt, mint

például a fiatal Jékely, Rónay, Takáts Gyula, Vas István, Kálnoky, Képes Géza, Toldalagi Pál, Devecseri Gábor. Radnóti lírája a negyvenes évek első felében, az embertelenség, a kiszolgáltatottság, a halálfélelem, a mérhetetlen szenvedés poklában nő meg. Ekkor ír olyan verseket, amelyeket a magyar irodalomban rajta kívül más nem írt. Az *Október végi hexameterek*, a *Negyedik ecloga*, a *Tétova óda*, a *Nem tudhatom...*, a *Töredék*, a *Hetedik ecloga*, a *Levél a hitveshez*, az *Erőltetett menet* a költői pálya csúcspontjai és a huszadik századi magyar líra kivételes alkotásai.

Egyetemista éveimben összenélkülözött forintjaimból még két páratlan értékhez, két könyvritkasághoz, Radnóti két munkájának az első kiadásához jutottam. A Múzeum körúton, a bölcsészkarral szemben működött az egységár antikvárium. Itt a ki tudja, milyen forrásokból összehordott könyvek – magánkiadók rakárán maradt példányai, a fővárosból kitelepített családok kirabolt magánkönyvtárainak roncsai – nagyság, terjedelem és a kötés minősége alapján osztályozva deszkaládákba kerültek. A könyvek hátlapjára lila gumibélyegzővel ráütötték a könyvek árát jelző számokat: 3,-, 4,-, 5,- néha 10,-.

Nos, Radnóti Miklós *Újhold* című, Faludy György fametszeteivel díszített, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma által kiadott, Szegeden 1935-ben megjelent sovány, mindössze 48 oldalas versesfüzetének felvágatlan példányát négy forintért vásároltam meg. Radnóti Miklós *Ikrek hava* című, az Almanach Kiadó gondozásában 1940-ben megjelent 44 oldalas prózai munkájának, önéletrajzi valóságának ugyancsak felvágatlan példányáért három forintot fizettem.

*

Abban a húsz évben, amikor a pécsi Janus Pannonius Gimnáziumban tanítottam, tanítványaimmal, egy-egy osztály diákjaival vagy az irodalmi szakkör tagjaival gyakran indultunk országjárásra, tanulmányútra, irodalmi kirándulásra. Találkoztunk az élő irodalom egy-egy jeles alakjával, például Kaposváron Takáts Gyulával, Székesfehérváron Takács Imrével, Balatonfüreden Lipták Gáborral. Értékesek voltak ezek a beszélgetések is, de talán még emlékezetesebbek maradtak azok a pillanatok – ezt a későbbi, harminc-negyven éves érettségi találkozókön elhangzó visszaemlékezések sejtetik –, amikor az iskolában tanult ismeret, a holt tankönyv anyaga elevenedett meg. Amikor Szekszárdon, a Babits-emlékházban hangzott el részlet a *Halálfiából*, amikor Vörösmarty szülőföldjén, Kápolnásnyéken az irodalmi emlékházban a *Szózat* kézírata fölött énekeltük el a vers első strófáját, amikor előbb Egyházashetyén, majd Niklán, a Berzsenyi-kúria falai között mondta el egy tanuló a *Búcsúzás Kemenes-aljától*-t.

Eljutottunk a Győr melletti Abdára is. A Bécs felé vezető 10-es országút mellett akkor még nem állt emlékjel. A kukoricás szélén, a bokrok és fák között magunk próbáltuk megkeresni a helyet, és elképzelni a jelenetet, a költő vízióját, ami aztán szörnyű valósággá torzult, a *Razglednicák* utolsó, negyedik darabjában megörökített képet:

*„Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint a hús, ha pattan.
Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak...”*

Ezeket a sorokat csak ott és csak egyszer lehetett elmondani, és egy életre megjegyezni.

*

A hetvenes évek közepén lehetőségem nyílt arra, hogy a Tankönyvkiadó számára verselemző könyvet állítsak össze. Volt már néhány korábban folyóiratokban publikált versmegközelítem, ezeket egészítettem ki tizenhárom, huszadik századi magyar költő – Adytól Nagy Lászlóig és Fodor Andrásig terjedően – egy-egy költeményének az értelmezésével. A kötet *Versről versre* címmel és *Az újabb magyar líra megközelítése* alcímmel először 1976-ban, majd a második kiadás 1978-ban (majd 2001-ben úgynevezett kalózkidadásban Nyíregyházán) jelent meg. Az elemzett versek közé Radnóti Miklós *Töredék* című költeményét választottam.

Nem részletezem azt, amit a versről ott és akkor elmondtam, a csaknem ívnyi terjedelmű elemzésnek csupán egyetlen passzusát idézem. A vers két sorához, melyben korát jellemezte a költő – „*mikor besúgni érdem volt s a gyilkos, / az áruló, a rabló volt a hős*” –, a következőket fűztem: „*A hagyományos értékek devalválódnak, s az számít értéknek, ami bűn volt hajdanán. A legelemibb erkölcsi törvények elvesztik becsüket, s a hitványság kap jutalmat. Budapest Gestapo-főnöke följegyezte, hogy az európai nagyvárosok közül állítólag Magyarországon kapta a legtöbb névtelen följelentést. Szégyellnivaló elsőbbség. Az értéknek és az értéktelenségnek, a bűnnek és az erénynek ezt a megdöbbentő összekeveredését Radnóti a felsorolt fogalmak polarizálásával, nyers ellentétével fejezi ki.*”

A könyvet – benne *Koszorú* című versének elemzésével – Illyésnek is elküldtem. „*A tenger szalmacséplés után élő magvak a bíráló rostáján*” – kezdte köszönőlevelét. De alább, két zárójel között éppen a Radnóti-verssel kapcsolatos elemzésemhez, az „*állítólagos*” hírhez megjegyzést fűzött: „*De allergiámnak is engedve. A 75. lap elején: Budapest Gestapo főnöke legfeljebb plagizált azzal, hogy Európában Pesten kapták a legtöbb följelentést. Először ez Párisról hangzott el; de hisz legelőször még a Nero-i Rómáról. Lesz nyilván könyvedből több kiadás. Tégy majd ebbe a passzusba egy lábjegyzetet. Azzal a bővítéssel tán: Pest volt az egyetlen város, ahol a gettó megmaradt.*”

A könyvből – mint említettem – született újabb kiadás, de a kiadók a változatlan utánnomáskor, sajnos, nem tették lehetővé a lábjegyzet közlését. Ezért itt adom közre Illyés megszívlelendő véleményét, figyelmeztetését.

*

Amikor Pécs irodalmi emlékhelyeinek a föl kutatásával és összegyűjtésével foglalkoztam, eljutott hozzám a hír, hogy Radnóti Miklós felesége, a versekben megénekelte hitves, Gyarmati Fanni, Fifi az üldözések idején, 1944 nyarán, a német megszállás után – több társával együtt – egy időre Pécssett, a Sancta Maria leánynevelő intézetben talált álnéven menedéket. Érdeklődő kérdéseimre 1989. április 25-én, Budapesten kelt levelében többek között a következőket válaszolta: „*1944 bajjós nyarat valóban Pécssett töltöttem Sík Sándor, Schlachta Margit jóvoltából. Ő irányított báró Mirbach Júlia intézetébe, az Árpád utca 25. szám alatti házba. Az áldott emlékű Juliska néninél 10–15 magamfajta bujdosó talált menedéket.*”

A Sancta Maria leánynevelő intézetet az államosítások idején megszüntették, Mirbach Júlia munka és megélhetés nélkül maradt. Radnóti Miklósné nem feledkezett meg hajdani segítőjéről. Azért, hogy Mirbach Júlia valamiféle állandó segítyt, nyugdíjat vagy öregségi járadékot kapjon, hivatalos, két tanúval hitelesített levélben fordult a pécsi járásbíróshoz. Ebben az iratban név szerint is többeket felsorol azok közül, akik vele együtt álnéven éltek az intézetben: Ferenczy Miklósné, Sárközi György unokahúga; Schaár Erzsébet, Vilt Tibor felesége; Non Györgyné, született Bíró Vera.

Radnótiné később is rendszeres kapcsolatot tartott Mirbach Júliával és gondozójával, Marton Máriával. Mikor tudomására jut, hogy Radnóti szegedi egyetemistatársa és Sík Sándor tanítványa, Raffaelli Rafaela irgalmasnővér – akit Gyarmati Fanni is jól ismert – a pécsi püspöki palotában működő, idős apácákat gondozó szociális intézmény lakója, arra kéri Marton Máriát, hogy látogassa meg Rafaela nővért: *„mindig szeretettel gondolok rá, ölelem.”* Azon a fotón, amely Radnótit szegedi egyetemisták társaságában ábrázolja, Raffaelli is látható. Radnóti naplójában is szól néhány mondatot róla: *„kitűnő fej, intelligens.”*

A fenti történetet tényekkel és dokumentumokkal kiegészítve hosszabb esszévé kerekítettem és a *Magyar Nemzet* 2007. július 14-i számának mellékletében megírtam. A cikkre Büky László nyelvészprofesszortól, hajdani kanizsai iskola-társamtól érdekes reflexiót kaptam. Mivel Raffaelli Rafaela személyéről és főként a Radnóti-házaspárral való kapcsolatáról keveset tudunk, idemásolom Büky László levelének néhány részletét: *„Rosina néninél – úgy tudom, mindig Rosinát írt – tanultam olaszt 1959/60-ban, ugyanis azzal remény volt bejutnom a szegedi egyetemre... Raffaelli R. Rosina akkor még javában Kanizsán, a Csengery utcában lakott Regina és Anita testvéreivel, illetőleg (ha jól emlékszem) Anita férjével, Kenedi (János?) mérnökkel... Van néhány lapom és levelem Rosina nénitől (1964-ből Rómából – akkor a rend látta vendégül, s volt pápai fogadáson is – meg még 1983-ból is.) Kaptam tőle annak idején egy 1813. évi Divina Commediát meg a Cantus Catholicit, amelyet ő adott ki a Magyar Irodalmi Ritkaságok kötetében.”*

Radnóti Miklósné megmenekülése – Radnóti Miklós élettörténetének is a része. Ezért a *Magyar Nemzet*-beli cikket azzal az óhajjal zártam: meg kellene találni a módját annak, hogy az üldözötteknek – köztük Radnóti Miklós feleségének – 1944-ben menedéket adó intézetnek és Mirbach Júliának, a bujdosók megmentőjének az emlékét az utókor megismerje, méltó módon megbecsülje, az oltalmat adó helyet legalább egy emléktáblával megjelölje.

Ezért a cikket lemásoltam, és az egyik példányát dr. Vargha Dezsőnek, a Baranya Megyei Levéltár munkatársának, a pécsi emléktábla-állítások fő szervezőjének, a másik példányát pedig – egyházi intézményről lévén szó – Mayer Mihály pécsi püspöknek elküldtem. Ha már – és okkal – emléktábla jelöli a tragikus helyszínt, a pécsi gettó épületegyüttesét, örökítse meg jel azt a helyet is, ahol a vészorszak üldözöttei – köztük Radnóti Miklós felesége – egy időre oltalmat találtak.

Azóta másfél év telt el. A címzettekől küldeményemre még nem érkezett válasz.